

GYDYTOJAS STANISLOVAS MORAVSKIS: MEDICINA JO RAŠYTINIAME PALIKIME IR LAIKMETE

MEDICAL DOCTOR STANISLOVAS MORAVSKIS: MEDICINE IN HIS MEMOIRS AND LIFETIME

Saulius Špokevičius

Baltijos ir Amerikos terapijos ir chirurgijos klinika
UAB „SK Impeks Medicinos diagnostikos centras“
Odos ir lazerinės chirurgijos centras
Luisvilio universitetas (JAV)
Baltic American Clinics
JSC SK Impeks Medical Diagnostic Centre
Skin and Laser Surgery Center
University of Louisville (USA)

Gydytojo, Vilniaus medicinos draugijos nario Stanislovo Moravskio (1802–1853) prisiminimų knyga „Keleri mano jaunystės metai Vilniuje“ – neabejotinai vienas turtingiausių ir informatyviausių memuarinių to laikotarpio palikimų. Tiek šiame veikle, tiek kituose mūsų dienas pasiekusiuose S. Moravskio rankraščiuose sukaupta daug istorinės medžiagos, kuri intriguojančiai įdomi ne tik eiliniam skaitytojui, bet ir istorikui, medikui, sociologui, muzikui bei daugeliui kitų specialybių žmonių.

Tačiau, be abejo, „Keleri mano jaunystės metai Vilniuje“ užima išskirtinę vietą S. Moravskio rašytiniame palikime. Autorius čia aprašo Vilniaus aukštuomenės gyvenimą, savo medicinos studijas ir mediciną tuo laiku, kai klestėjo Imperatoriškasis Vilniaus universitetas (toliau – Vilniaus universitetas) ir jo Medicinos skyrius, kai kraštas gyveno išsilaisvinimo nuo Rusijos idėjomis, kai dar buvo senasis nepriklausomos aukštuomenės paveldas, nors, pasak autoriaus, pamažu degraduojantis dėl smunkančios visuomenės moralės ir išsigimimo. Tačiau tuo pat metu universitetui ir miestui buvo skiriamas gana nemažas paties Rusijos imperatoriaus Aleksandro I dėmesys, Vilnius tapo svarbiu tranzitiniu Rusijos miestu, taigi ekonomiškai ir politiškai buvo svarbus visai imperijai.

Pasinaudodamas jau minėtu S. Moravskio kūriniu „Keleri mano jaunystės metai Vilniuje“ ir mūsų dienas pasiekusia korespondencija, kurios didžioji dalis saugoma ne Lietuvoje, o Prancūzijoje, Lenkų bibliotekoje Paryžiuje, ir tik neseniai dėka lenkų tyrinėtojo Zbigniewo Sudolskio tapo prieinama plačiajai visuomenei, taip pat pastarųjų metų Lietuvos istorikų dr. Redos Griškaitės ir dr. Zitos Medišauskienės tyrinėjimais šio straipsnio autorius norėtų pažvelgti į to meto medicinos išvystymą, pabandyti suprasti, kaip ji buvo suprantama S. Moravskio – mediko akimis.

Pradėkime nuo S. Moravskio studijų Vilniaus universiteto Medicinos skyriuje, nes beveik visos naujovės ir laimėjimai gydymo mene buvo siejami su šia mokslo įstaiga, kurios svarba buvo matuojama visos Rusijos imperijos mastu.

Vilniaus universitetas užėmė išskirtinę vietą jau vien todėl, kad į šią instituciją buvo pakviesti dirbti tuo metu garsūs Vienos gydytojai, tėvas ir sūnus Johanas Pėteris ir Jozefas Frankai. J. P. Frankas buvo pasižymėjęs ne tik kaip gydytojas, anksčiau ir dabar jis tituluojamas kaip moderniosios higienos pradininkas pasaulyje. Tuo tarpu jo sūnus J. Frankas išgarsėjo savo darbais čia, palikdamas mūsų kraštui nepaprastai didelį palikimą ne tik mokydamas medicinos, įsteigęs vieną moderniausių klinikų Europoje, įkūręs garsiąją Vilniaus medicinos draugiją, bet ir kartu su žmona Kristina Gerhardi palikęs didelį kultūrinį pėdsaką užsiimdamas visuomenine veikla. Štai kaip rašo S. Moravskis: „Medicinos fakultete dėstė genialusis Juozapas Frankas, savo rankose laikęs visą mokslą. Jis mokė visko – ir gydyti, ir vaikščioti, ir nosį nusivalyti, ir atsistoti, ir atsisėsti.

Stanislovas Moravskis (1802–1853)

Saulius Špokevičius

Baltijos ir Amerikos terapijos ir chirurgijos klinika
Nemenčinės pl. 54 a, Vilnius
spoky@takas.lt

S. Moravskio motina Marijona Semaškaitė-Moravskė

Jau kito tokio žmogaus tikrai nebebus“. Pats būdamas iš garsios ir turtingos šeimos, mokėjęs elgtis visuomenėje, taip išskirtinai apibūdina savo vakarietį mokytoją – neabejotinai kultūringą ir pavyzdinį visapusį žmogų. Visa tai tik rodo, jog tuometei visuomenei dar trūko vakarietiško išsilavinimo, elgesio, ir išties ji dar daug ko galėjo pasimokyti.

S. Moravskio sprendimas studijuoti mediciną buvo ganėtinai didelis iššūkis jo aplinkos žmonėms. To meto bajorijoje dar nebuvo įprasta matyti gydytoją, kilusį iš kilmingos vietinės bajorijos. Kaip teigia pats S. Moravskis, to meto gydytojai dažniausiai buvo prancūzai, vokiečiai, vengrai ar italai.

Pats studijų laikotarpis, kuris būdingas, beje, visų laikų medicinos studentams, buvo pakankamai egzaltuotas, ir beveik kiekvienas medikas jau tėsi kuo nors „ypatingesnis“ už kitų specialybių studentus. Gerai išauklėtas, puikių manierų, dailus ir turtingas medikas, „gerai žinantis, kas slypi po jaunos merginos ar moters mažojo pirštelio nagu“, labai domino ano meto aukštuomenę, ypač dailiąją lytį. Kad ir kaip būtų, į medicinos studijas S. Moravskis žiūrėjo labai rimtai.

Anatomijos studijos buvo to meto medicinos pagrindas. Jei pati morfologija ir buvo studijuojama nepaprastai tiksliai, organizmo fiziologija ir patologija ilgai buvo beveik nesuprastos. Tai iliustruoja kad ir šis S. Mo-

ravskio prisiminimuose pateiktas pavyzdys. Taigi viena garbinga to miesto ponija, norėdama papusryčiauti esant tuščiam skrandžiui, kiekvieną rytą sėdėdavo ant porcelianinio puodo ir tuštindavosi. Savo paties „skrandžio negalavimą“ vėliau jis aprašo 1853 metų rugsėjo 2 (14) d. laiške savo bičiulei Elenai Malevskienei, nors kalbėjo greičiausiai apie visą žarnyną: „... kai aš pats, visai sutrikusiu skrandžiu...“ Tuos žodžius jis rašė tuomet, kai gydė savo kaime sirgusiuosius „cholera“, kuri, kaip ir kita žarnyno infekcija, pasireiškė viduriavimu.

Per pirmąsias anatomijos pratybas, o ir vėliau, kai S. Moravskis jau atrato matyti ir tirti lavonus, jis nualpo. Visi, manantys, kad tai buvo netinkamumo studijuoti mediciną ženklas, neabejotinai klydo – jautrumas, neabejingumas ir pagarba žmogaus palaikams yra teigiama būsimo gydytojo savybė. Tačiau studijų metu jis savo kambaryje laikė mumifikuotus žmonių kūnus ir net visą skeletą, bet, matyt, tai buvo leidžiama medicinos studentui, o aplinkiniams darė savotišką, įdomų, mistinį įspūdį.

Apie savo mokslo draugus atsiminimuose S. Moravskis atsiliepia pakankamai objektyviai, nors čia pat pasiruošęs ir gana skaudžiai įgelti. Štai, pavyzdžiui, kalbėdamas apie stublinamą karjerą padariusį ilgametį Vilniaus medicinos draugijos pirmininką Adomą Ferdinandą Adamovičių jis negali nepaminėti jo „negeros širdies“, nuolatinio padlaižiavimo ir karjerizmo. Nors atiduoda duoklę A. F. Adamovičiaus protui, vis dėlto čia pat jaučiamas S. Moravskio nusivylimas šios asmenybės žmogiškosiomis ir patriotinėmis savybėmis.

Nelieka nepastebėti ir kiti to meto profesoriai, kurie, pastebėję S. Moravskio talentą, bandė jį pažeminti kaip studentą. Kai tuo tarpu pats Juozapas Frankas pranašavo jam pasaulinę šlovę, jį kelis kartus norėjo sukirsti per disertacijos gynimą vietinis profesorius, „kiekvienam naujam talentui pavydintis dekanas Mikalojus Mianovskis“. S. Moravskis rašė: „...jis turėjo pripažinti, kad aš jį nugalėjau“, ir „...taip jis (M. Mianovskis) nuteikė prieš save visą mačiusią publiką“.

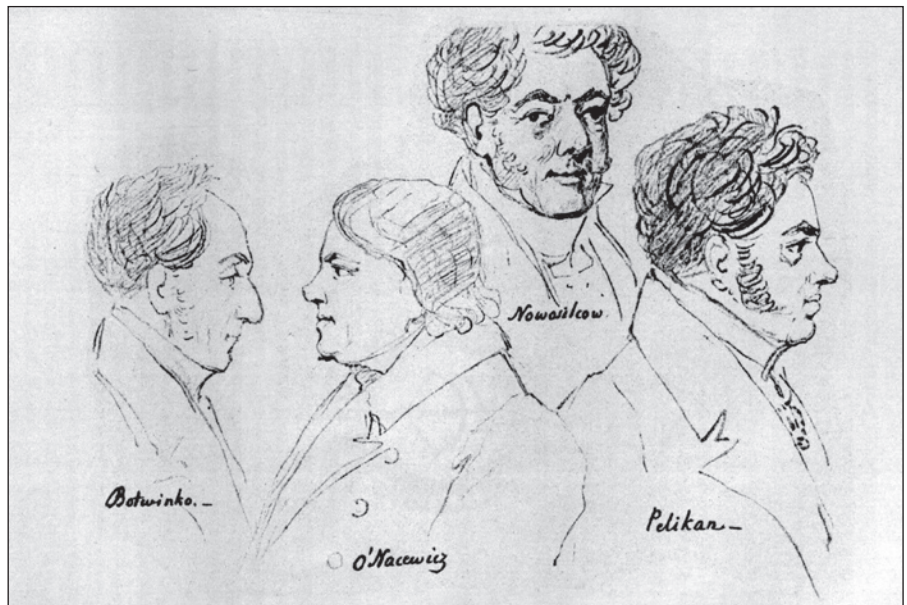
Kiek vėliau, kai po slaptų studentų organizacijų demaskavimo ir masinių studentų trėmimų į katorgą įvyko universiteto Medicinos skyriaus dėstytojų persikirstymas, o universitetui pradėjo vadovauti profesorius Vaclovas Pelikanas, S. Moravskis jau nedviprasmiškai pradėjo pastaruosius vadinti „klika“. Jį glumino universiteto darbuotojų kyšiai, universitetui skirtų lėšų vagystės, amoralūs asmeninio gyvenimo pavyzdžiai. Pats S. Moravskis katorgos išvengė, nors buvo ir masonų, ir kitų slaptų organizacijų narys bei siela – jam padėjo nepriekaištinga reputa-

S. Moravskio tėvas Apolinaras Moravskis

cija ir nuoširdi draugystė – nė vienas tos aplinkos žmogus jo neišdavė.

Medicina pačiame Vilniaus mieste buvo išskirtina tuo, kad, pasak S. Moravskio, gydytojų čia buvo daugiau nei ligonių. Kalbant apie patį gydymo meną reikia pripažinti, jog daugeliu atvejų jis buvo ne tik anekdotinis, bet netgi pavojingas gyvybei. Štai kad ir pavyzdys, kaip buvo „gydomas“ universiteto profesorius, pirmasis pradėjęs skiepyti vietas žmones nuo raupų – Augustas Bekiu. Jį, gulintį savo lovoje, nutrenkė žaibo iškrova. Kaip rašo A. H. Kirkoras (beje, jam atiteko didžioji dalis S. Moravskio rankraščių), po to nukentėjęs buvo kasamas į žemę, trinamas, jam nuleidžiamas kraujas – ir visos tos „geriausios“ priemonės nedavė jokių rezultatų!

S. Moravskio piešinys. Vilniaus universiteto „klika“ – asmenys, tiesiogiai atsakingi už studentų, dalyvavusių „slaptosiose organizacijose“, siuntimą į katorgą

Kitas plačiai nuskambėjęs visame mieste anekdotinis atsitikimas įvyko tada, kai visam universiteto medicinos elitui paprieštaravo garsus to meto praktikas gydytojas J. Leibošicas. Ir J. Frankas, ir A. Sniadeckis nustatė Apolinarai Žabienei, penkiasdešimties metų poniai, pilvo vandenės diagnozę, kuri viso fakulteto gydytojų buvo pradėta intensyviai gydyti. Tokią diagnozę sukritikavo ir ligonei gyvybę išgelbėjo vienintelis gydytojas J. Leibošicas. O tas „vaisius“ – užaugusi grafinė Alina (Žabaitė) Pliaterienė – grafo Stepono Aleksandro Pliaterio žmona.

Vietiniams Vilniaus gyventojams visada imponavo iš užsienio atvykę gydymo meną propaguojantys gydytojai. S. Moravskio plunksna užfiksavo ne vieną šarlataną, nebaigusį studijų ir išvis neragavusį medicinos mokslų. Iš S. Moravskio atsiminimų matyti, kad tuo laiku buvo labai populiariu gydyti vyrų potenciją, o tuo užsiimdavo ne tik keliaujantys ir stebuklingus receptus siūlantys Peterburgo ir Varšuvos „specialistai“, bet ir įvairūs kerėtojai.

S. Moravskio atsiminimuose galima rasti ir tikrai abejotinų ligų bei diagnozių. Viena tokių – veido raupsuotumas. Raupsai (lot. *lepra*) – tuo laiku retai sutinkama šiauriniuose kraštuose nepagydoma liga, kuri ne tik išvagoja veidą, palikdama didelius pakitimus, bet ir pakenkia periferinei nervų sistemai. Čia greičiausiai autorius painioja veido randus po jaunatvinių veido spuogų ar net vėjaraupių su raupsais. Ir S. Moravskio laikais, ir vėliau, net iki 1944 m., visi, sergantys raupsais, buvo izoliuojami leprozoriumuose – raupsuotųjų prieglaudose. Raupsai dėl Kryžiaus karų X a. išplito visame pasaulyje, Lietuvoje šios ligos židinyje buvo pastebėtas Žemaitijoje.

Abejotina ir jo minima atsiminimuose vieno žymaus pono mirties priežastis nuo *širdies kraujagyslės trūkimo*, kaip greičiausiai buvo manoma, kad įvyko miokardo infarktas – kraujagyslės spazmas arba trombozė.

Atskira tema buvo tokia paprasta nevalyvo gyvenimo „detalė“ – plaukų „kaltūnas“ – nešvaros ir apsileidimo simptomas, apie kurį net pats J. Frankas neturėjo realiesnio supratimo. Kaltūno pašalinimas buvo tolygus mirčiai. J. Frankas, būdamas didelis medicinos autoritetas, dėl šios „ligos“ aprašytų simptomų buvo cituojamas ištisą šimtmetį, buvo net skiriama universiteto stipendija šios ligos priežastiai nustatyti. (Beje, anot tuomečių rašytinių medicinos šaltinių liga vadinama *plica polonica*, būdinga lietuviams ir lenkams.)

Baigus universitetą aukščiausias mokslo cenzas, kurį gauti buvo nelengva, buvo daktaro laipsnis. Jis turėjo didelę praktinę reikšmę, nes leido ne tik likti universitete ir užimti profesoriaus pareigas, bet ir kariuomenėje daktarai buvo prilyginami pulkininkams.

S. Moravskio inauguracinėje disertacijoje nagrinėjama cukriniu diabetu sergančio ligonio istorija. 35 metų ligonis, 1812 metų karo dalyvis, sirgo ne tik cukralige, bet ir gelta, nors to autorius neakcentuoja. Diagnozė nustatyta remiantis trimis pagrindiniais simptomais: poliurija (padidėjusiu šlapimo kiekiu), polidipsija (padidėjusiu skysčių vartojimu) ir saldaus skonio šlapimu. Pastarasis simptomas buvo vertinamas tiesiogiai ragaujant, arba, išgarinus tam tikrą šlapimo kiekį, buvo randama cukraus (gliukozės).

Kiti labai svarbūs, bet nepakankamai įvertinti simptomai buvo acholija (šviesios išmatos) ir skausmas kepenų srityje. Tai, kad aprašoma gausybė tokių simptomų kaip anties oda, pėdų tirpimas, svorio kritimas, labai ryškus šlapimo takų niežėjimas, hemoroidinių venų kraujavimas ir kt. liudija apie to meto labai kruopštų ligonio klinikinį tyrimą.

Grafo Platono Zubovo našlė Teklė Valentinavičiūtė-Zubovienė

Nors dėl diagnozės ir gydymo pagrindimo galima būtų diskutuoti, nuostabą kelia tai, kad doktorantas cituoja Avicena ir žymiausių to meto pasaulio medicinos autoritetus. S. Moravskio disertacijos literatūros sąrašė – straipsniai anglų, prancūzų, vokiečių kalba, o pati disertacija parašyta lotyniškai, o tai buvo priimta visuose to meto universitetuose. Dar reikėtų pridurti, jog pats autorius kalbėjo lenkiškai, rusiškai, prancūziškai, be abejonės, suprato lietuviškai, o tai rodo ir mūsų dienas pasiekęs į lenkų kalbą jo išverstų lietuvių liaudies dainų rankraštis.

Stanislovas Moravskis mirė sulaukęs penkiasdešimt vienerių metų. Nors jo mirties priežastis tiksliai nėra nustatyta, pagal visą jo paties aprašytą simptomatiką tai buvo džiova. Pirmą kartą savo sveikatos būklę jis atskleidžia savo laiškuose poniai Elenai Malevskienei, su kuria jo susirašinėjimas nenutrūko iki gyvenimo pabaigos. Taigi 1848 metais rašytuose Vilniaus memuaruose, net neįtardamas, kiokia grėsminga liga jau serga, S. Moravskis rašo: „Anuomet buvau ir taip jau liesas, bet dabar išdžiūvau, kaip skeletas, į šoną išimetė dieglys, pradėjau kosėti, o baisiausia, kad baimino kraujoplūdis iš plaučių.“ Vėliau, 1852 m. sausio 13 (25) dieną, savo laiške Elenai Malevskienei jis rašo: „Tave pamažu pratinu prie minties apie tą oželį, kurį norom nenorom man teks išvaryti. Taigi mano gyvenimą nuodija kažkokia klastinga karštinė. Naktimis du arba tris kartus pabundu nuo drebulio. (...) Bet čia kaip

mat mane vėl pažadina baisus prakaitas. Viena iš dviejų. Arba tokiu būdu pati ginasi likimo valiai palikta prigimtis – nuo iš visų plyšių šiame krašte besiveržiančio kaltūno (jeigu taip, tai dar pagyvensiu). Arba kur nors paslapčiom kaupiasi pūlinys, kuris netikėtai sprogs ir atiduos tą menką kūną kirminams.“

S. Moravskis, pats būdamas gydytojas, puikiai aprašo visus ligos simptomus, neabejotinai būdingus lėtinei plaučių tuberkuliozei. Kaip rašoma to meto lėtinių ligų vadovėlyje, redaguotame profesoriaus F. Udeno, sergantysis niekada negali pats tuo patikėti. Pagal ligų simptomų aprašymą, džiova serga ovalaus veido, plono kaklo, gražios blyškios ir švelnios odos bei rausvų žandų, linkę įsimylėti, mėgstantys muziką, pažeidžiamos sielos ir t.t. asmenys – argi tai ne tipiškas S. Moravskio portretas?

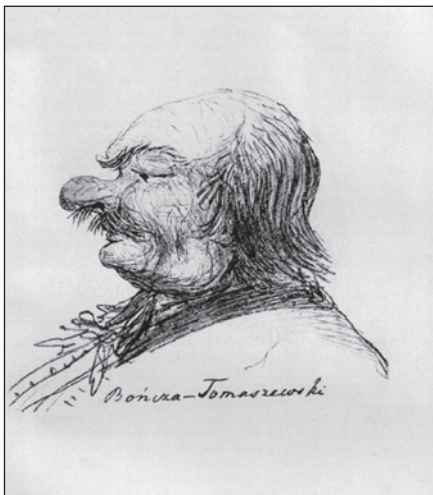
Tame pačiame laiške E. Malevskienei S. Moravskis rašo, jog visai prarado apetitą: badavo ne tik keturiasdešimt, bet net septyniasdešimt penkias dienas iš eilės, gerė tik arbatą. Visi kiti simptomai – patinimas, mėšlungis, vandenė, galiausiai sąmonės netekimas – tai būklė, susijusi su organizmo badavimu ir baltymų, bet ne vandens trūkumu.

Vėliau, 1853 m. rugsėjo 10 (22) d., jau priešpaskutiniame savo laiške tai pačiai poniai jis rašo, kad „... kažko kojos sunkiai klauso, (...) mėšlungis sutraukė. (...) Ar ne choleros pradžia (...). Ogi mano kojos per valandą sutino kaip trinkos! Sieju tai su didesniu pipirmėčių vartojimu. Tačiau galų gale tai vandenės pradžia“.

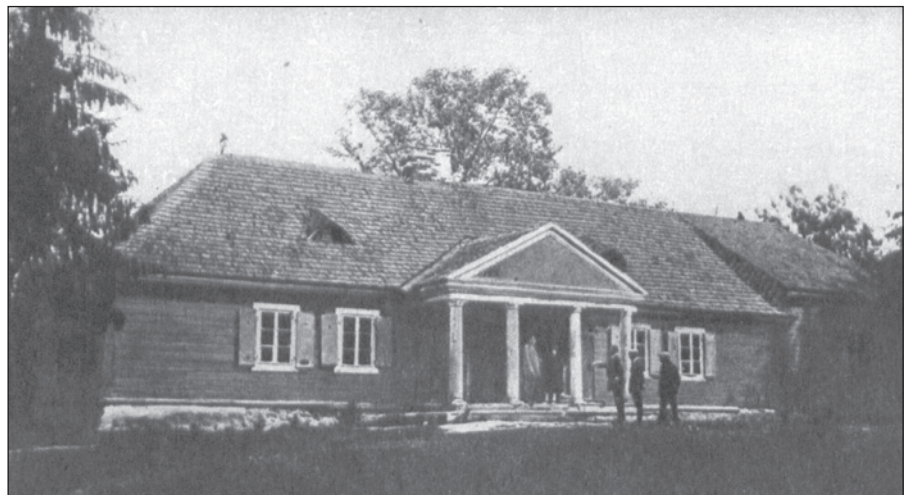
Paskutiniame žinomame S. Moravskio laiške Elenai Malevskienei 1853 metų antroje rugsėjo pusėje rašoma: „... Moriturus te salutatur... kojos kaip trinkos...“

S. Moravskis mirė prieš tai netekęs sąmonės 1853 metų spalio mėnesį savo dvarelyje Ustronėje (dabar Jundeliškės, Birštono savivaldybė). Iki šiol buvo manyta, jog mirė nuo choleros. Tačiau dabar gerai žinoma, kad choleros epidemijos Lietuvoje niekada nebuvo, nebent tai galėjo būti „atvežtinis“ nuo Volgos atvejis – susirgti asmuo galėjo kad ir Astrachanėje ar kituose Pavolgio rajonuose. Cholera galėjo būti vadinamas bet koks infekcinis viduriavimas, greičiausiai dėl salmonelizės. Tai – „cholera nostras“ – mūsų cholera, kaip vėliau ją imta teisingai vadinti. Tuo tarpu mūsų tarpukario „Lietuviškojoje enciklopedijoje“ rašoma, kad Lietuvoje užfiksuotos šešios choleros epidemijos ir dvi iš jų būtent S. Moravskio minimais metais – 1848 ir 1852–1853 m. Choleros diagnozė tais laikais negalėjo būti patvirtinta, bet koks viduriavimas galėjo būti jai priskiriamas. Kaip jau minėta, pas mus choleros epidemijos nebuvo nustatytos nei simptomiškai, nei vėliau bakteriologiškai, o visi susirgusieji užkratą buvo gavę ne Lietuvoje.

Tačiau labiau nei choleros kaip baisaus užkrato S. Moravskis bijojo liaudies tamsumo. Ir šiandien išlieka aktualūs ir prasmingi jo žodžiai dėl krašto žmonių potencialių gabumų ir begalinės inercijos. Šio gydytojo, filosofo, rašytojo ir Žmogaus tikslas, pasak dr. R. Griškaitės, buvo „išblavinti“, „išmokinti atskirti“ Lietuvos žmogų, idant būtų akiai nepaisoma kanonų ir, kaip pats S. Moravskis teigė, atsikratyti „aklo troškimo mėgdžioti, kas mus prie beždžionių giminės priartina“. Ir, nepaisant visos tautos atsilikimo, jis suprato, kad „...vargu ar daug rasime tautų, kurios tiek vaistų kaip mūsų liaudies žinotų“.

S. Moravskio piešinys. Rašytojo ir dramaturgo D. Bončos-Tomaševskio portretas

S. Moravskio Ustronės dvaras Jundeliškių kaime (Prienu r.)

Tam S. Moravskis ruošėsi išleisti medicinos žodyną, kuris liko neišleistas. Dar vienas nebaigtas darbas – šviesti savo krašto žmones.

Visas rašytinis nepakartojamas Stanislovo Moravskio paveldas, kuris tik dabar mums pradeda būti prieinamas dėka minėtų istorikų pastangų, leidžia mums kiekvienam jį atrasti ir puoselėti. Tai ir iššūkis visiems, kurie gali ir privalo išsaugoti išlikusią, bet sparčiai nykstančią Ustronę – vietovę netoli Birštono, kur yra išlikęs medinis dvaras ir jį supantys pastatai, virtę socialistinio realizmo grimasomis.

Paties S. Moravskio portretas, jo požiūris į visuomenę, draugus, aukštuomenę ir svetimą bei „savąją“ valdininkiją yra mums kaip veidrodis, žvelgiant į labai panašią šių dienų istorinę paradigmą. Ir nors daug kalbame apie savo paveldo išsaugojimą, turime nepamiršti puoselėti dvasinio-moralinio paveldo – Stanislovo Moravskio asmenyje, atgaivinti savyje tokias tauriausias, kažkada laikytas būdingomis tik aristokratijai savybes kaip kilnumas, visapusiškas išsiauklėjimas, meilė savo kraštui ir jo žmogui.

Padėka. *Sunku įvertinti žodžiais tą darbą, kurį pradėjo ir tęsia istorijos mokslų daktarė Reda Griškaitė, išvertusi ir padovanojusi mums Stanislovo Moravskio memuarus „Keleri mano jaunystės metai Vilniuje“. Istorikė toliau nenuilstamai dirba versdama S. Moravskio rankraštį „Nuo Merkinės iki Kauno“, kuris netrukus turėtų būti išleistas.*

Straipsnio autorius taip pat nuoširdžiai dėkoja už šio straipsnio dalykinę redakciją.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

1. Akademičeskija čtenija o chroničeskich bolezniah izdannyja Akademikom Fiodorom Udenom, Sankt Peterburg, V Imperatorskoi tipografii u Statskogo sovietnika Danilovskago, 1816.
2. Dissertatio inauguralis medico – practica casum Diabetis Melliti cum epicrisi exhibens quam in Caesarea Litterarum Universitate Vilnensi ad consequenda doctoris medicinae jura et honores publice defendet Stanislaus Morawski Lithuanus Medicinae Magister, anno 1823 die 24 mense Junii, Vilnae: typis Josephi Zawadzki, p. 34.
3. Garrison H. Fielding. History of medicine, Fourth edition. W.B. Saunders Company.
4. Giunterytė-Puzinienė G. Vilniuje ir Lietuvos dvaruose. Vilnius: Regionų kultūrinių iniciatyvų centras, 2005.
5. Griškaitė R. Stanislovo Moravskio rankraštinių palikimas Vilniaus bibliotekose. Lietuvos istorijos metraštis, 2001, Nr. 1, p. 87–114.
6. Jozefas F. Arsiminimai apie Vilnių. Vilnius, Mintis, 2001.
7. Kirkoras AH. Pasivaikščiojimai po Vilnių ir jo apylinkes. Vilnius, „Mintis“, 1991.
8. Medicinos enciklopedija, Mintis. Vilnius, 1993.
9. Moravskis S. Keleri mano jaunystės metai Vilniuje. Vilnius, Mintis, 1994.
10. Napoleono armijos seržanto Burgonės atsiminimai. Vilnius, Žara, 2002.
11. Pugačiauskas V. Napoleonas ir Vilnius. Vilnius, Arlila, 2004.
12. Morawski S. Z wiejskiej samotni. Listy do Heleny i Franciszka Malewskich, opracował Zbigniew Sudolski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1981.
13. Vilniaus universiteto istorija 1803. Vilnius, Mokslas, 1979, Vilnius.
14. Tyzenhauzaitė S. Reminiscencijos. Vilnius – Spaudos kontūrai, 2004.